

Oulu Rajakangas. Moreeniharjanteen laella metsässä sijaitseva jätinkirkko ajoittuu neoliittiseen kivikautteen. Jätinkirkon kylmämuuratun kivivallin koko on noin 26 x 32 metriä. Pohjaltaan suorakaiteen muotoisen kehävallin läpi kulkee kaksi porttiaukkoa. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6477:1, Museovirasto.

Museovirasto

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet:

Pohjois-Pohjanmaan maakuntakuvaus

Teemu Mökkönen

Kohteet ja maakunnan arkeologiset erityispiirteet

Toimeentulon ja kulttuuristen tekijöiden ohella luonnonympäristön ja etenkin vesistöjen kehitys on vaikuttanut siihen, mille paikoille ihmistoiminta on eri aikoina hakeutunut. Pohjois-Pohjanmaa on Suomen nopeimman maankohoamisen aluetta, minkä seurauksena meren pinta on vaihdellut esihistoriallisena aikana mesoliittisen kivikauden (noin 7400 eaa.) 185 metriä nykyistä merenpintaa korkeammalta tasolta ja rautakauden lopun (noin 1300 jaa.) vajaan 7 metriä nykyistä merenpintaa korkeamman tason välillä. Ympäristön muuttuessa myös ihmistoiminta on vaihtanut paikkaa siirtyvän rannan perässä.

Jääkauden jälkeisen mesoliittisen eli esikeraamisen kivikauden asuinpaikkoja tunnetaan Pohjois-Pohjanmaalta yllättävän vähän. Kyse on todennäköisesti tutkimuksen puutteesta, ja siitä, että näiden kohteiden iän varmistaminen on tullut mahdolliseksi vasta suhteellisen äskettäin palaneesta luusta saatavien radiohiiliajoitusten myötä. Aivan vanhinta jääkauden jälkeistä asutusta alueelta ei juuri tunneta, mutta vanhin VARK-kohteena oleva asuinpaikka, Taivalkosken Paloharju, ajoittuu noin 7500 eaa. Tässä yhteydessä on syytä mainita myös Pudasjärven Säynäjäkankaan asumuspainanteita sisältävät asuinpaikat, jotka sijaitsevat mesoliittisen kivikauden rantakorkeuksilla. Näiden kohteiden ajoitusta ei kuitenkaan ole vielä varmistettu luonnontieteellisillä analyyseillä.

lin Veskankankaan asuinpaikka toimii hyvänä siltana mesoliittisen ja neoliittisen eli keraamisen kivikauden välillä. Laaja asuinpaikka on ollut asutettuna molempien kausien puolella, vaikka kohteen neoliittisen kivikauden asutuksen yhteydestä ei ole löydetty merkkejä saviastioiden käytöstä. Muiden varhaiseen neoliittiseen kivikauteen ajoittuvien asuinpaikkojen, Oulun Latokangas ja Vepsänkangas, löydöissä Suomen vanhimmat keramiikkatyypit ovat hyvin edustettuina. Maakunnan itäosasta tunnetaan yksi asumuspainannekohde, Taivalkosken Mustaperä, joka mahdollisesti ajoittuu neoliittisen kivikauden varhaisvaiheen lopulle (ajoitus 4300–4000 eaa.).

Suurin osa Pohjois-Pohjanmaan kivikauden kohteista ajoittuu neoliittisen kivikauden keskivaiheille noin 4000–2500 eaa. Tätä vaihetta luonnehtivat koko Pohjois-Euroopan mittakaavassa poikkeuksellisen laajat asumuspainanteiden keskittymät, jotka esiintyvät paikoin tiiviinä kylämaisina ryppäinä kuten esimerkiksi Oulun Rekikylän asuinpaikalla. Tähän vaiheeseen kuuluvat myös jätinkirkot, jotka ovat kivistä raivaamalla rakennettuja, usein kookkaita kehävalleja. Ne ovat Pohjois-Euroopan suurimpia kivikauden rakennelmia, joihin liittyy usein myös muita rakenteita kuten palamattomista tai palaneista kivistä tehtyjä röykkiöitä, rakkakuoppia ja asumuspainanteita. Jätinkirkot ovat yleisesti pohjaltaan lähes suorakaiteen muotoisia ja niiden pitemmät sivut ovat usein yli 15 metriä pitkiä. Suurin tunnettu jätinkirkko on Raahe Kastelli Linnakangas (tunnettu myös nimellä Pattijoen Kastelli), jonka 36 x 62 metrin laajuinen muuri on lähes kaksi metriä korkea. Jätinkirkkoa ympäröivältä asuinpaikka-alueelta löytyy myös röykkiöitä ja palaneiden kivien kasoja.

Taivalkoski Paloharju. Mesoliittisen kivikauden asuinpaikka, joka ajoittuu noin 7500 eaa. Nykyisin kohde sijaitsee 185 metriä meren pinnan yläpuolella, mutta asutusaikana se on sijainnut Ancyliusjärvi-nimisen Itämeren varhaisvaiheen rantatörmällä. Asuinpaikasta ei ole maan pinnalle näkyviä merkkejä. Jouni Taivainen, AKDG6729, Museovirasto.

Oulu Vepsänkangas. Pohjois-Pohjanmaan neoliittisen kivikauden alun asuinpaikka, jonka vanhimmat saviastian palat ajoittuvat 5200–5000 eaa. Asuinpaikka-alue sijaitsee tasaisen hiekkakankaan suohon rajoituvalla reunalla. Asuinpaikasta ei ole maan pinnalle näkyviä merkkejä. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6479:1, Museovirasto.

li Mäntyselkä N 2. Neoliittisen kivikauden aikainen asuinpaikka, jolla sijaitsee poikkeuksellisen kookas neoliittiselle kivikaudelle ajoittuva asumuspainanne. Painannetta ympäröi 4–5 metriä leveä valli. Painanteen pohja on noin 1,5 metriä vallin harjaa alemmalla tasolla. Kokonaisuudessaan rakenteen pohjan ala on noin 17 x 34 metriä. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6375:2, Museovirasto.

Liminka Niilonräme 3. Neoliittisen kivikauden asuinpaikka, jolla on useita asumuspainanteita. Kuvassa pitkä ja kapea neoliittisen kivikauden asumuspainanne kangasmetsässä. Painanne on kuvattuna pituusakselin suuntaisesti. Painanteen leveys noin neljä metriä. Petro Pesonen 2017, AKDG5322:59, Museovirasto.

Muhos Pyhäkoski 1. Neoliittisen kivikauden asuinpaikka, joka ajoittuu tyypillisen kampakeramiikan aikaan. Kuvassa on pohjaltaan pyöreä asumuspainanne, joka on asuinpaikan asumuspainanteista kookkain. Sen halkaisija on noin 11 metriä. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6386:1, Museovirasto.

Oulu Purkajasuo. Noin 3000 eaa. ajoittuva neoliittisen kivikauden kalastuspaikka, joka sijaitsi aikanaan jokisuussa. Nykyisin paikalla on suopeltoa ja metsäsaarekkeita, joiden alla on kivikaudelta säilynyttä puuaineista laajalta alueelta (vasemmalla). Alueelta on löydetty muun muassa kiinteisiin kalastuslaitteisiin liittyviä osia kuten paaluja, paalunkenkiä ja tuohipunoksin sidottuja liisteritilöitä (oikealla). Vesa Laulumaa 2018, AKDG5470:3, Museovirasto; Satu Koivisto 1996, AKF105597:1, Museovirasto.

Tynävä Käyräkangas. Kaksi kiviröykkiötä neoliittisen kivikauden asuinpaikalla. Monipuolisella kohteella on myös kaksi jätinkirkkoa ja lukuisia asumuspainanteita. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6411:1, Museovirasto.

Neoliittisen kivikauden kohteissa on sekä alueellisia että ajallisia eroja Pohjois-Pohjanmaan maakunnan sisällä, ja VARK-kohteisiin on pyritty koostamaan tätä kehitystä kuvaavia kokonaisuuksia. Yksi tällainen on Oulussa lijoen varressa sijaitseva Yli-lin Kierikin kivikauden kohteet -niminen VARK-alue, jonka erityispiirteenä on asumuspainannekylien viereinen aikoinaan jokisuussa sijainnut laaja kivikautisiin kalapatoihin liittyvä Purkajasuon löytöalue. Pohjois-Pohjanmaan asumuspainannekohteissa on nähtävissä ajallinen kehitys yksittäisistä pyöreistä ja soikeista asumuksista monihuoneisiin rivitaloihin ja yksittäisiin kooltaan jätinkirkkoja vastaaviin asumuksiin. Kehitys jatkuu kohti kivikauden loppua siten, että asumuspainanteiden pohjakaavat muuttuvat usein muodoltaan kapeiksi ja pitkulaisemmiksi, kuten esimerkiksi Liminka Nähinmaa ja Oulu Peurasuo, ja katoavat lopulta kokonaan maanpäälle rakennettavien asumusten vallatessa alaa.

Monipuolisimmat jätinkirkkokohteet esiintyvät Oulunjoesta etelään. Kookkaimman ja tunnetuimman jätinkirkon Raahan Kastelli Linnakankaan lisäksi myös muut Raahan alueelta mukana olevat kohteet (Kettukangas, Pirttivaara ja Pikku Liekokangas) ovat poikkeuksellisen monipuolisia erityisesti jätinkirkkojen yhteydessä esiintyvien muiden rakenteiden osalta. Myös Tynävän jätinkirkkojen keskittymä on poikkeuksellisen hieno. Sen kohteista erityisesti Käyräkangas on vaikuttava kahden jätinkirkon, röykkiöiden ja lukuisten asumuspainanteiden muodostama kokonaisuus.

Sisämaan neoliittisen kivikauden kohteista on mukana Vaalan Nimisjärven pitkää käytössä olleita ja tutkimushistoriallisesti merkittäviä asuinpaikkoja, sekä Suomen pohjoisin kalliomaalaus, Kuusamon Julma-Ölkky, joka oletettavasti ajoittuu tähän aikakauteen.

Raahe Kastelli Linnakangas. Neoliittiselle kivikaudelle ajoittuvan jätinkirkon kehävalli on kooltaan 36 x 64 metriä ja sen korkeus on paikoin jopa kaksi metriä. Kehävallin itäpuolella, kuvassa vasemmalla, on asuinpaikka-alueita, jossa on asumuspainanteita, röykkiöitä ja palaneiden kivien kasoja. Kyseessä on yksi Pohjois-Euroopan kivikauden monumentaalisimmista kohteista. Vesa Laulumaa 2015, AKDG6942:4, Museovirasto.

Li Makkarakangas. Pronssikautinen pitkä-röykkiö sijaitsee nykyisin mäntymetsässä matalalla moreeniharjanteella. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6471:1, Museovirasto.

Oulu Peurasuo. Kivi- ja pronssikauden taitteeseen ajoittuva asuinpaikka sijaitsee pääosin mäntymetsässä. Kohteessa on kaksi pitkää ja kapeaa asumuspainannetta. Kuvassa pitkälaisen painaumanäköisen asumuspainanteen koko on noin 4 x 20 metriä. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6393:1, Museovirasto.

Rannikon pronssikaudelle ja varhaisrautakaudelle (eteläisen Suomen esiroomalainen ja roomalainen rautakausi) ajoittuvaa ajanjaksoa kutsutaan Sisä-Suomessa ja Perämeren rannikolla yleisesti varhaismetallikaudeksi (1900 eaa. – 300 jaa.). Ajanjakson tunnetuista kohteista, ja siten myös VARK-kohteista, valtaosa on hautaröykkiöitä, joista on mukana pronssikauden alun pitkiä ja kapeita röykkiöitä (esimerkiksi Li Makkarakangas) ja ”normaaleja” pohjaltaan pyöreitä röykkiöitä. Pohjois-Pohjanmaan rannikolta tunnetaan myös nimenomaan varhaisrautakaudelle ajoittuvia röykkiö- ja latomuskalmistoja (Raahe Tervakangas ja Oulu Välikangas).

Varhaismetallikauden asuinpaikkoja on mukana kolme: Muhoksen ja Oulun rajalla sijaitseva Halosentörmän asuinpaikka on poikkeuksellisen laaja. Oulun Peurasuon asuinpaikalta tunnetaan kaksi pitkää ja kapeaa asumuspainannetta. Sisämaasta Taivalkosken Lummelampi W -nimiseltä

asuinpaikalta tunnetaan raudanpelkistysuuni. Rannikkoalueella aikaudelle tyypillisistä keittokuoppakohteista lin Kiviharju ja Oulun Särkilampi W ovat mukana VARK-kohteissa.

Rautakauden lopun VARK-kohteina on vasta hiljattain löydettyjä kohteita, kuten lijoen suulla sijaitsevat polttohauta- ja ruumiskalmisto li Illinsaari Suutarinniemi ja asuinpaikka li Illinsaari 3 (Pirtti-törmä). Vastaavasti sisämaasta tunnetut nuoremman rautakauden kohteet, joihin kuuluu asuin- ja hautapaikka Utajärvi Viinivaaran itäpää ja raudanpelkistysuuni kohteella Taivalkoski Lummelampi W, ovat vasta vähän aikaa sitten tutkittuja. Illinsaaren kohteet ajoittuvat osittain keskiajan puolelle. Muita keskiajan VARK-kohteita ovat Illinsaaren lähellä sijaitseva keskiaikainen kirkonpaikka lin Hamina, Hailuodon Vanha kirkko ja linnan paikka Oulu Linnasaari.

Sisämaasta selkeästi keskiaikaisia kohteita ei tunneta. Lähelle tätä kuitenkin ajoittuu Vaalan Manamansalon 1500-luvun Vanha hautausmaa. Sisämaasta on mukana myös muita käytöstä poistuneita historiallisen ajan hautakohteita: 1700- ja 1800-luvuilla käytetty Utajärven Juorkuna Kiviniemi ja Kuusamon Iso-Pöyliö, josta on tutkittu 1600-luvulle ajoittuva saamelaisen noidan hauta.

Oulu Välikangas. Merkittävä varhais- ja keskirautakauden kalmisto, jonka röykkiöhautoihin on haudattu roomalais- ja kansainvaellusajalla noin 150–500 jaa. Kuvassa yksi kalmiston matalista hautaröykkiöistä. Kohde sijaitsee asemakaavoitetulla alueella metsäsaarekkeessa. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6398:2, Museovirasto.

Sievi Kiurunkangas. Keski- ja myöhäisrautakautinen asuinpaikka, joka sijaitsee kuivatun järven metsäsaarekkeessa. Jouni Taivainen 2021, AKDG6966:1, Museovirasto.

li Illinsaari Suutarinniemi. Hautapaikka, jossa on rautakauden lopun polttohautoja ja keskiajan alun kristillisiä ruumishautoja. Kohde sijaitsee lijoen saareissa lähellä jokisuuta. Teemu Mökkönen 2020, AKDG6469:1, Museovirasto.

Historiallisia rajamerkkejä Pohjois-Pohjanmaalta tunnetaan vain vähän. Näistä mukana on Pohjois-Pohjanmaan, Pohjois-Savon ja Keski-Suomen rajalla sijaitseva keskiajalle periytyvä Rillankivi ja Kainuun ja Pohjois-Pohjanmaan rajalla sijaitseva Sarvikivi, joka on Täyssinän rauhan rajan (1595) pohjoisin rajamerkki ja toimii yhä myös Suomen ja Venäjän välisenä rajamerkinä.

Ulkosaariston historiallisen ajan kalastukseen liittyviä arkeologisia kohteita edustavat lin Ulkokrunni ja Kalajoen Hevoskarin kohteet, joissa on jatulintarhoja, tomtning-jäännöksi kutsuttuja kivistä kylmämuurattujen kausiasumusten pohjia, talonpohjia, merimerkkejä ja sekä kiuas- että viljelyröykkiöitä. Sisämaasta on mukana tervanvalmistuspaikka (Pudasjärvi Näätävaara), lapinpatoja (Pudasjärvi Tuulisalmi ja Vaala Lapinsalmi), viljelyröykkiökohde (Haapavesi Autiokorpi) ja pyyntikuoppia (Siikajoki Papinkangas, Taivalkoski Kattaisenvaara, Vaala Martinkanta ja Vaala Askolankangas). Pyyntikuoppakohteiden tarkempi ajoitus ei ole yleensä tiedossa, mutta valtaosa niistä ajoittuu esihistorialliselle ajalle tai historiallisen ajan alkuun.

Nuorimpina kohteina mukana ovat Suomen sotaan (1808) liittyvä puolustusvarustus Siikajoki Vartti ja hollantilaisen kauppalaivan hylky Oulu Sofia Maria (uponnut 1859).

Vaala Manamansalon Vanha hautausmaa. 1500-luvun kirkon läheisyydessä sijainnut ruumiskalmisto on todennäköisesti ollut käytössä jo ennen kirkkoa ja myöhemmin 1570-luvulla tapahtuneen kirkon tuhoutumisen jälkeen. Kohdetta on tutkittu arkeologisin kaivauksin. Teemu Mökkönen 2019, AKDG6430:1, Museovirasto.

Esihistoriallisia pyyntikuoppia. Pyyntikuopat erottuvat maastossa laakeina painaumina. Taivalkoski Kattaisenvaara (vasemmalla) ja Vaala Martinkanta (oikealla). Jouni Taivainen 2020, AKDG6723:1 ja Teemu Mökkönen 2019, AKDG6428:3, Museovirasto.

Perustietoja kohteista ja VARK-alueista

Pohjois-Pohjanmaan VARK-kohteita on yhteensä 117, mikä vastaa 2,0 % maakunnan kaikista muinaisjäännösrekisterin kohteista. Kohteet sijaitsevat 86 VARK-alueella. Kohteista kaksi on rajamerkkejä, jotka sijaitsevat useamman maakunnan alueella.

Suurin osa arkeologisista kohteista muodostaa itsenäisen VARK-alueen (71 kohdetta). 15 VARK-alueetta koostuu useammasta arkeologisesta kohteesta. 17 VARK-kohdetta on mukana muinaisjäännösrekisterin osoittamista aluerajauksista poikkeavilla rajauksilla. Suppeampia aluerajauksia on tehty seitsemällä VARK-kohteella, joissa vain osa muinaisjäännösalueesta on ollut VARK-alueelta edellytetyssä kunnossa. Laajempia aluerajauksia on tehty kymmenellä kohteella, jossa yhtenäinen VARK-alue yhdistää useamman muinaisjäännöskohteen tai saman muinaisjäännöskohteen erillisiä aluerajauksia, tai jossa muinaisjäännösrekisterin rajausta laajempi aluerajaus on katsottu tarpeelliseksi, jotta kohteen arvojen säilyvyys voidaan taata.

Monet arkeologiset kohteet ajoittuvat usealle eri ajanjaksolle ja sisältävät tyypiltään erilaisia arkeologisia kohteita. Pohjois-Pohjanmaan VARK-kohteista 32 % ajoittuu useammalle kuin vain yhdelle ajanjaksolle ja 36 % sisältää useampaan kuin vain yhteen tyyppiin kuuluvia arkeologisia kohteita.

Pohjois-Pohjanmaan VARK-alueiden pinta-alojen mediaani on 1,524 hehtaaria ja yhteenlaskettu pinta-ala on noin 347 hehtaaria. VARK-alueiden pinta-alojen tunnusluvut löytyvät oheisesta taulukosta.

VARK-kohteista kuusi (eli 5 % kohteista) sijaitsee asemakaavoitetulla alueella ja 56 (eli 48 % kohteista) yleiskaavoitetulla alueella.

ajoitus	kpl	%
esihistoriallinen	22	14 %
kivikautinen	74	47 %
<i>ei määritelty</i>	1	-
<i>mesoliittinen</i>	9	-
<i>neoliittinen</i>	68	-
pronssikautinen	7	4 %
varhaismetallikautinen	12	8 %
rautakautinen	12	8 %
keskiaikainen	5	3 %
historiallinen aika	27	17 %

Taulukko. Pohjois-Pohjanmaan VARK-kohteiden ajallisten osien jakauma.

	ha
keskiarvo	4,039
mediaani	1,524
vaihteluväli	0,024–59,063
pinta-alat yhteensä	347,383

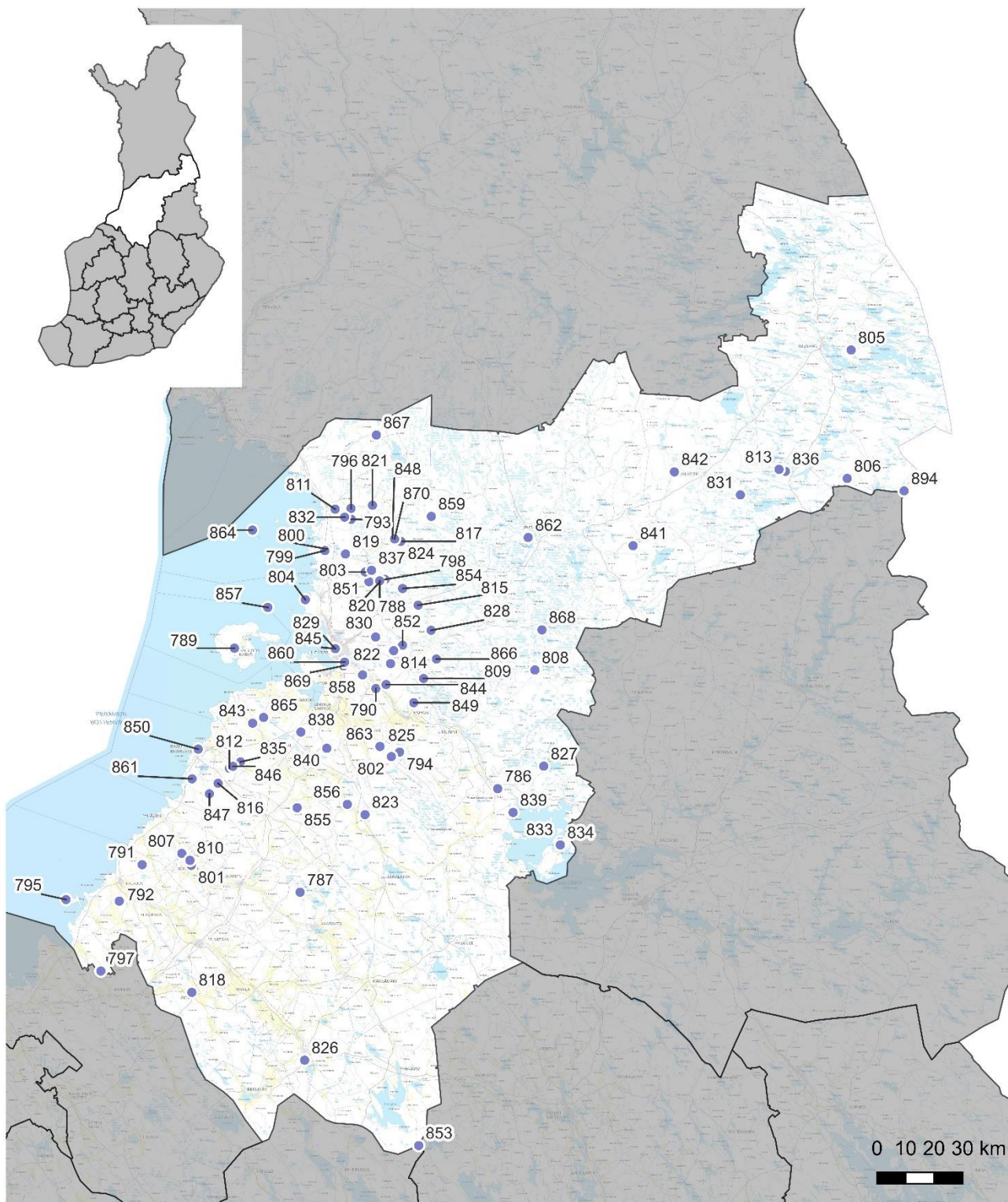
Taulukko. Pohjois-Pohjanmaan VARK-alueiden pinta-alojen tunnusluvut.

tyyppi	kpl	%
alusten hylt	1	1 %
asuinpaikat	69	43 %
hautapaikat	11	7 %
kirkkorakenteet	2	1 %
kivirakenteet	35	22 %
kulkuväylät	3	2 %
kultti- ja tarinapaikat	3	2 %
luonnonmuodostumat	-	-
löytöpaikat	-	-
maarakenteet	6	4 %
puolustusvarustukset	3	2 %
raaka-aineen hankintapaikat	-	-
taide, muistomerkit	2	1 %
tapahtumapaikat	-	-
teollisuuskohteet	1	1 %
työ- ja valmistuspaikat	24	15 %

Taulukko. Pohjois-Pohjanmaan VARK-kohteiden edustamien muinaisjäännytyyppien jakauma.

Pohjois-Pohjanmaan VARK-alueet kartalla

Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.